

Telemark
FYLKESKOMMUNE

Faglig program arkeologi

2024—2028

Bergkunst på Hoppestad. Foto: Telemark fylkeskommune

Nystadfunnet fra Gjerpen. Depot med praktgjenstander fra bonsealder. Foto: Kulturhistorisk museum

Innhold:

BAKGRUNN OG MÅL FOR DET FAGLIGE PROGRAMMET	5
KUNNSKAPSHULL.....	6
Tema 1: Variasjon i bosetning og bosetningsmønstre	6
Steinalder.....	7
Det eldste jordbruket	8
Bosetning i senneolitikum og bronsealder	9
Gårdsbosetning i jernalder og middelalder.....	9
Stølsbruk og setring.....	9
Kunnskapsbehov Tema 1: Variasjon i bosetning og bosetningsmønstre.....	10
Tema 2: Ressursutnyttelse.....	11
Jakt, fangst, fiske og sanking.....	11
Jakt og fangst.....	11
Fiske og jakt på sjøpattedyr.....	11
Sanking.....	13
Steinbrudd.....	13
Jernproduksjon	13
Tjæreutvinning.....	14
Kunnskapsbehov Tema 2: Ressursutnyttelse.....	16
Tema 3: Handel, kontakt og konflikt	17
Møteplasser for handel og varebytte i forhistorisk tid.....	17
Kunnskapsbehov Tema 3: Handel, kontakt og konflikt.....	18
Ferdsselsårer og nettverk	18
Bygdeborger	18
Tema 4: Tro og tradisjon.....	21
Kult og offerfunn	21
Bergkunst	21
Gravskikk.....	21
Kunnskapsbehov Tema 4: Tro og tradisjon	24
Tema 5: Etterreformatorisk arkeologi.....	25
De tapte kulturlagene.....	25
Kunnskapsbehov Tema 5: Etterreformatorisk arkeologi.....	25
SATSINGSOMRÅDER.....	26
Boplasslokalisering i steinalder	26
Gårdsbosetning og tidlig jordbruk.....	26
Setring	26
Vassdrag og naturressurser	27
Etterreformatorisk arkeologi	27
Sårbare kulturminner og kulturmiljøer.....	27
Metodeutvikling	28
Kunnskapsproduksjon og formidling.....	29
Verdiskaping.....	29

Arkeologisk registrering i utmark. Foto: Telemark fylkeskommune

BAKGRUNN OG MÅL FOR DET FAGLIGE PROGRAMMET

Gjennom en kunnskapsbasert og effektiv forvaltningsvirksomhet ønsker Telemark fylkeskommune å jobbe målrettet for å fylle kunnskapshull om førreformatisk og tidlig etterreformatorisk tid i Telemark.

De faglige programmene innenfor arkeologien går tilbake til 2001. Med utgangspunkt i eksisterende kunnskapsstatus, ønsket Riksantikvaren at landsdelsmuseene skulle beskrive prioriterte satsingsområder for deres utgravingsvirksomhet de nærmeste årene. Programmene skulle være et hjelpemiddel for å legge til rette for en mer forutsigbar og effektiv forvaltningspraksis innen alle ledd i kulturminnevernet.

Hvis innsamling og dokumentasjon av kildemateriale skal være formålstjenlig, må forskningsbehov og ny kunnskap være rettleidende ved valg og prioriteringer. Dette

er hovedmålet med vårt faglige program. Det skal være grunnlaget for en kunnskapsbasert forvaltning, og for initiering av nye prosjekter knyttet til metodeutvikling, utviklingsarbeid og forskning.

Vi har tatt utgangspunkt i Kulturhistorisk museums faglige programmer, samt gjennomgang av et utvalg av kilder og rapporter fra arkeologiske utgravninger og våre egne rapporter fra arkeologisk registreringer. Dessuten er det gjennomført samlinger hvor vi gjennom deling av kunnskap og diskusjoner har identifisert kunnskapshull og satsingsområder som vil få særlig oppmerksomhet de nærmeste årene.

KUNNSKAPSHULL

Det er identifisert fem temaområder der vi ser at vi gjennom bevisste valg og prioriteringer i vår forvaltningshverdag har et særlig potensial for å kunne frembringe ny kunnskap

Tema 1: Variasjon i bosetning og bosetningsmønstre

Mennesker fant veien til vår region for ca. 11 500 år siden, etter at isen hadde trukket seg tilbake etter siste istid. Den bosetningshistoriske utviklingen strekker seg med andre ord over flere årtusener, med kronologiske og geografisk variasjoner. Viktige faktorer for bosetningsutvikling i hele denne perioden har vært økologiske og klimatiske forhold, mens sosiale, ideologiske og symbolske aspekter også har spilt en rolle.

Funn av avfall etter redskapproduksjon i steinalder. Fotot: Telemark fylkeskommune

Steinalder

De siste årenes store infrastrukturprosjekter langs kysten av Telemark har gitt oss mye kunnskap om deler av eldre steinalder. Den aller eldste bosetningsfasen, samt store deler av yngre steinalder, vet vi imidlertid mindre om. I områdene utenfor kyststrøkene er det gjort lang færre registreringer og utgravninger i nyere tid. Vi kjenner riktignok til en del lokaliteter og funnsteder, men vi vet lite om hvilken periode og lokalitetstype de representerer. Spesielt er daterte lokaliteter i innlandet en mangelvare. Ferdselsveier på land og langs vassdragene er dårlig belyst, men helt avgjørende for forståelsen av landskapsbruken i steinalder.

Utbredelsen av steinalderlokaliteter registrert i Askeladden viser at det er påfallende få som ligger i tilknytning til de store vassdragene og fortidens fjorder. Ved innsjøer og vann ligger funnstedene/ lokalitetene enkelte steder tett i tett, mens andre områder er funntomme. Dette skyldes i stor grad tilfeldigheter og varierende leteaktivitet. I framtida vil vannstanden i de regulerte innsjøene sannsynligvis oftere være vedvarende lav. En stadig endring i vannivået vil medføre økt erosjon og skade på kulturminner. Et viktig grunnlag for vår forståelse av forhistorien er dermed i ferd med å gå tapt for alltid.

Bevaringsforholdene for organisk materiale er generelt dårlig i vårt distrikt. De fleste lokaliteter som blir registrert er såkalte åpne boplasser/ aktivitetsområder, med lette telt-/huskonstruksjoner som har etterlatt seg få eller ingen spor. Ildsteder med bevart trekull, kokegroper, kulturlag, beinmateriale, stolpehull, graver med mer lar seg i liten grad identifisere. Funnmaterialet består i all hovedsak av steinartefakter, noe som gjør det utfordrende å skille ut forskjellige lokalitetskategorier.

På bakgrunn av alle feilkilder er det fremdeles et stort spørsmål hvorvidt dagens kunnskapsstatus gir et representativt bilde av bosetningsmønsteret, både i eldre og yngre steinalder.

Tykknakket flintøks fra yngre steinalder. Funnet i Tinn.
Foto: Ulla Schilt, Kulturhistorisk museum.

Det eldste jordbruket

Et varmere klima for ca. 6000 år siden la til rette for husdyrhold og jordbruk i Skandinavia. Det eldste jordbruket knyttes til Traktbegerkulturen (4000–2800 f.Kr.). Traktbegerkulturen kom hit fra Sør-Skandinavia, der korndyrking og husdyrhold ble introdusert allerede 3950–3700 f.Kr., og er i Øst-Norge særlig påvist rundt Oslofjorden.

Gjenstander forbundet med det sør-Skandinaviske jordbrukssamfunnet begynte å finne veien nordover til vår region omkring 3600 f.Kr. Slipte økser, dolker og sigder av flint er funnet i kystnære områder i Telemark, men også langs Skiensvassdraget og videre opp mot Hardangervidda.

Det er få kilder som direkte forteller om åkerbruk og husdyrhold i denne tidlige perioden, som f.eks. korn og beinfragmenter fra domestiserte dyr. Indirekte viser likevel resultatene fra pollenanalyser noe. Det eldste sikre tegnet på jordbruk i regionen er fra Skautjenna i Åbyfjorden i Bamble. Byggpollen herfra er datert til ca. 3600 f.Kr. Analyser fra ulike lokaliteter i Kragerø, Skien, Porsgrunn og Tinn har også påvist pollen fra planter som trives i et beitelandskap. Disse landskapsendringene kan spores tilbake til 3800

Bilder viser spor etter et treskipet langhus fra jernalder i Sannidal. Over vises ett av stolpehullene til huset, hvor det ble funne store skår fra et kokekar. Under er stolpehull markert med hvite papptallerkner. Foto: Telemark fylkeskommune.

f.Kr., og samlet indikerer analyseresultatene at husdyrhold var innført de fleste steder i Telemark omkring 3000 f.Kr. Ut over dette er sporene etter det tidligste jordbruket få i vår region.

Bosetning i senneolitikum og bronsealder

Det egentlige gjennombruddet for jordbruket i Sør-Norge skjedde trolig først omkring 2350 f.Kr. Mange arkeologiske kilder vitner om store samfunnsendringer i senneolitikum og eldre bronsealder. Jordbrukets innmarsj førte til en ny samfunnsform, og et nytt bosetningsmønster oppsto.

Kildene vitner om bosetning og bruk av ressurser fra kyst til høyfjell. Kornpollen fra eldre bronsealder er f.eks. funnet i fjellbygder i Tinn og i Rauland, på høyder opp til 700 moh. Pollenanalyser indikerer beite i de samme områdene. Bosetninger fra denne perioden har imidlertid vist seg vanskelig å påvise. I Telemark er det så langt ikke funnet spor etter langhus eller gårdsbosetning fra denne perioden, til tross for at det i f.eks. i Skien er påvist en av de tetteste konsentrasjonene med helleristninger i hele landet.

Av 700 C14-dateringer utført i forbindelse med arkeologiske undersøkelser i regi av fylkeskommunen, fra 2015 og til i dag, faller hele 113 innenfor senneolitikum og bronsealder. Dateringene er i hovedsak utført på trekull fra kulturlag, dyrkingslag og groper med uviss funksjon. Strukturene og dateringene viser spor etter bosetningsaktivitet, mens spor etter hus og gård altså mangler.

Gårdsbosetning i jernalder og middelalder

De siste tiårenes forvaltningsundersøkelser har bidratt til mye ny kunnskap om gårdsbosetning i jernalder. I Telemark er sporene etter 14 langhus fra jernalder arkeologisk undersøkt, hovedsakelig i Grenlandsområdet. Med to unntak er alle spor etter slike bygninger påvist i områder som i dag er dyrket mark.

De undersøkte boplassene dateres særlig til periodene romertid og folkevandringstid. Hus og boplasser fra førromersk jernalder og merovingertid er mer sjeldne, mens bolighus og gårdstun fra vikingtid og middelalder fremdeles ikke er påvist. Ved Møsvatn er det undersøkt flere tufter etter hus fra middelalder. Disse settes i forbindelse med setring og jernproduksjon i området, og det er uklart i hvilket omfang de representerer helårs bosetninger. Til tross for manglende funn av bolighus og gårdstun, viser gravfunn, gravminner, rydningsrøyser og spor etter forhistorisk åkere, at store deler av regionen var bosatt gjennom hele jernalder og vikingtid.

Fraværet av arkeologiske spor etter hus og gårdstun fra vikingtid og tidlig middelalder har lenge vært tolket som et resultat av en endring i byggeskikk og som et resultat av at gårder i vikingtid og tidlig middelalder ligger på dagens gårdstun.

Stølsbruk og setring

Begrepene seter og støl brukes i dag om hverandre, og viser til et sted i utmark som blir brukt til beite og sanking av vinterfôr. Pollenanalyser har vist at husdyrhold og stølsbruk helt fra omkring 3000 f.Kr. og fram til nyere tid vært et viktig element i næringsgrunnlaget.

I senmiddelalderen gikk antageligvis antall setre kraftig tilbake fordi det fantes så mange ødegårder som kunne utnyttes til beitebruk. Da befolkningen igjen tok seg opp på 1500-tallet økte også antall setre, for å kulminere omkring 1840.

I Telemark finnes det bevart en rekke støler og stølsvoller, fra overgangen til høyfjellet, ned i dalene nærmere bygdene og til lavlandet ved kysten, men det totale omfanget er ikke kartlagt.

Det er sjelden vi får anledning til å prioritere undersøkelser på gamle stølsvoller. Vi vet imidlertid at vi på setervollene også finner

spor etter f.eks. jernproduksjon i jernalder og middelalder, og at støler og setre kunne ha en funksjon ut over beite og fôrsanking. Med unntak av tufter rundt Møsvatn som kan

representere seterbruk i kombinasjon med jernproduksjon, er dette lite undersøkt i vår region.

Kunnskapsbehov Tema 1: Variasjon i bosetning og bosetningsmønstre

Kunnskapsbehovet kan oppsummeres i følgende punkter:

- De eldste bosetningsfasene i innlandet og høyfjellet
- Steinalderens bosetningsmønster langs fortidens fjorder, det vil si dagens store innsjøer som Norsjø, Heddalsvatnet og Bandak.
- Andre typer lokaliteter fra steinalder enn åpne boplasser/aktivitetsområder.
- Lokaliseringsfaktorer for det tidligste jordbruket.
- Faser i utviklingen av jordbruket og samspillet mellom åkerbruk og husdyrhold, og hvilke konsekvenser dette fikk for bosetningsmønstre og etablering av faste gårdsbosetninger.
- Stølsbruk og setring, og hvor omfattende dette var i senneolitikum og bronsealder.

Tema 2: Ressursutnyttelse

I Telemarks utmarksområder ligger mange av de ressursene som dannet grunnlaget for samfunnsutviklingen gjennom hele forhistorien. Vilt- og andre matressurser, gevir og skinn, mineraler som kvarts, kleber og skifer, jern og tømmer er noen av råvarene som det har vært gunstig å kunne hente ut, og kanskje enda gunstigere å kunne kontrollere og handle med.

De store skogs- og fjellområdene der disse ressursene befinner seg, er imidlertid lite utforsket arkeologisk. En del av områdene er dårlig dekket f.eks. gjennom registreringene for Økonomisk kartverk, og det er relativt sjelden det kommer forvaltningsprosjekter som gir oss mulighet til å få bredere kunnskap om disse kulturminnene. I fjellområdene har det vært gjennomført en del forvaltningsundersøkelser.

Jakt, fangst, fiske og sanking

Jakt og fangst

Vi har mange kjente fangstanlegg i høyfjellet, og enkelte også i mer kystnære områder. I de store skogsområdene lavere i fylket, der det må ha pågått jakt i uminnelige tider, har vi imidlertid få registreringer. Anleggene i Telemark ble i hovedsak brukt til fangst av rein og elg. Disse dyrene følger faste trekkveier, og fangstanleggene ble derfor gjerne anlagt ved naturlige stengsler eller passasjer mellom viktige sesongbeiter.

Det er i hovedsak to typer fangstanlegg. Anlegg for fangst av rein i høyfjellet er vanligvis er murt opp av stein. På Hardangervidda er det funnet spor etter stolperekker som tolkes som del av sperregjerder mellom fangstgropene. Fangstgroper for elg i lavere terreng ble gravd ned i bakken, og ofte anlagt på tvers av trange skar, eller på moer i skogen. Mange av fangstgropene har hatt en innvendig kassekonstruksjon av tre.

Få fangstanlegg i regionen er nærmere undersøkt. Enkelte kan ha vært i bruk i steinalderen og bronsealderen, slik ristninger av fangstgroper på en bergflate ved Totak i Vinje vitner om, men undersøkelser andre steder tyder på at det særlig var i yngre jernalder og middelalderen at det ble drevet omfattende jakt. Jo større systemet var desto større felles innsats har kreves, og en kan anta at også en sterk samfunnsorganisering har vært til stede for å drifte disse anleggene.

Mer spesielt er de to anleggene for falkefangst som er kjent i Vinje. Disse er ikke datert, men stammer trolig fra 15- eller 1600-tallet. Fangst av hauk er nevnt i Gulatingsloven, og i Gokstadhaugen fra 900-tallet ble det funnet to hønsehauker. Vi vet imidlertid ikke hvor langt tilbake i tid man har holdt på med organisert rovfuglfangst i Norge.

Fiske og jakt på sjøpattedyr

Ressursene i hav, vann og elver er blitt utnyttet så lenge det har bodd mennesker i Norge. Selv

Fangstgrop ved Ånonstjønn i Vinje. Foto: Telemark fylkeskommune

Spor etter brynesteinsproduksjon i Eidsborg. Foto: Telemark fylkeskommune

når husdyrhold og jordbruk ble etablert, må fisk ha vært en viktig matkilde, og allerede i eldre steinalder begynte man å sette ut fisk i innlands- og fjellvann. Sel og hval ga nødvendige ressurser som olje, skinn, bein, blærer og sener.

De arkeologiske sporene etter fiske og sjøpattedyrjakt er imidlertid få. Det blir av og til påvist fiske-, sel- eller hvalbein under arkeologiske utgravninger, men ikke nok til at man kan si noe om fangstens omfang.

I de senere årene er det gjort flere funn av fiskefangstanlegg i fjellområdene i Øst-Norge, hvorav noen dateres helt tilbake til eldre steinalder. Slike anlegg bør det være potensial for å finne også i vår region.

Sanking

Bær, røtter, never, ved osv. har blitt utnyttet i stort omfang og hadde en helt selvfølgelig plass i hverdagen. Likevel er det gjort svært lite forskning på temaet sanking. Mye av sankingen har satt få spor i landskapet, og det som ble sanket finner vi kun unntaksvis igjen i arkeologiske kontekster.

Selektiv sanking og skjøtsel av landskap for å hjelpe fram enkelte arter, samt innføring av nye, vil kunne fanges opp i pollenanalyser.

Steinbrudd

Forekomsten av bergarter og mineraler egnet for produksjon av nyttegenstander og redskaper varierer, fra små forekomster til store områder med utvinningsbart materiale. Fra steinalder kjenner vi til mange boplassfunn som indikerer at lokal stein har blitt utnyttet i redskapsproduksjonen. Vi har imidlertid lite kunnskap om nøyaktig hvor man har hentet råstoffene fra, om det er snakk om mer eller mindre tilfeldige forekomster i nærheten av boplassene, eller om man har brutt stein i litt større skala, med tilhørende distribusjonsnett.

I vikingtid og middelalder er en av de mest kjente eksportvarene fra regionen brynestein

fra Eidsborg. Brynesteinsbruddene i Eidsborg har en 1300 års sammenhengende industrihistorie. Det arbeides med dateringer og tolkninger av brynestein funnet ved arkeologiske utgravninger både i Norge og i utlandet. Som et resultat av dette arbeidet vil vi etter hvert få ny kunnskap om eidsborgbrynenes rolle som handelsprodukt.

Kleber er et allsidig materiale som har vært i bruk siden steinalderen. Bruken av kleber økte i jernalderen og framover, og vi finner gryter, baksteheller, spinnehjul, vevlodd og fiskesøkker framstilt av kleber. I middelalderen blir klebersteinen også brukt som byggemateriale, først og fremst til kirker. Klebersteinsindustrien i Vestfjorddalen (Rjukan) startet muligens allerede i yngre jernalder, og var en viktig eksportvare. Lokalkjente kan fortelle om funn av flere emner til gryter og kar. Ut over dette vet vi lite om utnyttelsen av kleberstein i forhistorisk tid i vår region.

I forbindelse med middelalderens omfattende kirkebygging ble det brutt stein til kvader flere steder i regionen, f.eks. søvitt fra Fensfeltet ved Ulefoss og kalkstein fra et ikke-lokalisert brudd ved Porsgrunn.

Jernproduksjon

Undersøkelsene av tufter og jernvinneanlegg på 1960- og 1970-tallet ved Møsvatn viste at den eldste jernvinneaktiviteten i området gikk tilbake til 500-tallet og fortsatte til langt ut på 1200-tallet. Disse undersøkelsene ga oss et nytt kildegrunnlag for tolkninger om utnyttelse av naturressurser og sesongmessig bosetning i et område som grenser opp mot høyfjellet. Senere undersøkelser har påvist spor etter jernproduksjon også andre steder i regionen. I dag kjenner vi kullgroper og andre spor etter jernvinna over store deler av Telemark, fra kyst til høyfjell. Vi har likevel ikke et fullstendig bilde av denne aktiviteten. Det store antallet kullgroper som er registrert de seneste årene indikerer en trekullproduksjon som langt overstiger behovet i påviste jernvinneanlegg. Kunnskapen om den tidligste jernproduksjonen

Registrering av jernvinnenalegg på Møtvatn - en kamp mot stigende vannstand. Foto: Telemark fylkeskommune

er også mangelfull.

Utgangspunktet for å drive jernproduksjon i jernalder og middelalder er tilgang på jernmalm og trevirke. Anleggene er derfor ofte plassert i forbindelse med malmholdige myrer i øvre dalbygder, lavereliggende fjellstrøk og i skogsområdene ved flatbygdene. Mens både kullgroper og slaggrester kan være ganske lett å finne, kan ovnen være vanskelig å se over markoverflaten. Det samme er tilfellet for røsteplasser som i veldig liten grad så langt er kjent i vårt materiale.

Tjæreutvinning

Tjære har vært et viktig materiale i lang tid. Tjære trengs til å tette båter og hustak, som dekkmateriale på husvegger og til

impregnering av tauverk. Det må ha vært en utstrakt produksjon av tjære i både jernalder og middelalder, noe som vises for eksempel av at tjæreproduksjon blir tiendebelagt i 1277. Vi har likevel svært få dokumenterte anlegg for dette. Tjære utvinnes fra furu i ulike typer anlegg som alle vil kunne fanges opp som arkeologiske, til dels jordgravde strukturer.

Vi vet ikke i hvilken grad tjæreproduksjon har vært lokal og gårdstilknyttet, eller om den i områder og/eller perioder kan ha hatt en mer industriell form og forsynt et større område med tjære, slik det ser ut til å ha vært i deler av Sverige i yngre jernalder. Vi kan heller ikke anslå kvantum for tjæreproduksjonen, og vi vet ikke hvordan tjæreproduksjonen er integrert med annen bruk av utmarksressursene.

Slaggrester fra jernproduksjon funnet ved prøvestikking og rester av en jernvinne funnet i oppdempt sone på Møsvatn.
Foto: Telemark fylkeskommune

Kunnskapsbehov Tema 2: Ressursutnyttelse

Kunnskapsbehovet kan oppsummeres i følgende punkter:

- Alder på kjente fangstgroper og fangstanlegg.
- Regulering av jakt i forhistorien, hvem satt på rettighetene?
- Fiske- og fangstmetoder, på kysten og i innlandet.
- De eldste fasene i steinbrudd.
- Omfang, lokalisering og bruk av brynesteinsbrudd i Eidsborg.
- Kronologiske, regionale og lokale variasjoner ved jernproduksjon.
- Organisering av jernvinna og dens rolle i lokale og regionale nettverk.
- Omfang og betydning av tjæreproduksjonen.

Tema 3: Handel, kontakt og konflikt

Vi kjenner til regionens store handelssteder i vikingtid og middelalder – Skien i Telemark og Heimdal, Kaupang og Tønsberg i nabofylket Vestfold, men vi har mindre kunnskap om sesongbaserte markeds- og møteplasser.

Møteplasser for handel og varebytte i forhistorisk tid

På Mogen ved Møsvatn er det påvist spor som vitner om foredling av fangstprodukter fra høyfjellet. Lokaliteten representerer trolig et sted der varebytte og handel har foregått, før videre transport ut i verden. Flere av de mange metalledetektorfunnene som er gjort de seneste årene antyder aktivitet langt utover

vanlig gårdsdrift. Det gjelder gjenstandstyper som vekter og vektlodd, mynter og andre betalingsmidler, verkstedavfall og importsaker. Funnene representerer trolig varianter av markeds plasser, aktive i ulike tidsrom. Samlet sett betyr metalledetektorfunnene at vi begynner å se konturene av vikingtidens indre handelsruter, Mogen er bare en av flere steder hvor vi begynner å ane dette mønstre , men mye arbeid

Mogen i nordenden av Møsvatn; møteplass for vareutveksling i forhistorisk tid. Foto: Telemark fylkeskommune

gjenstår for å forstå og få oversikt over slike møtesteder i Telemark.

Ferdselsårer og nettverk

Vi kjenner til en rekke hulveiløp og rester av slike, men de er i liten grad sett i sammenheng. Vi trenger sammensatt kunnskap om bevegelsesmønstrene, lokalt, regionalt og internasjonalt. Et viktig element i å identifisere møtesteder og handelsplasser, er gjennom en oversikt over ferdselsveiene.

Topografi og kupert landskap har vært styrende for veivalg, og vannveiene har spilt en stor rolle for ferdsel i Telemark. Vest-Telemark ligger i overgangen mellom øst og vest i landet, og det

går flere slep over Hardangervidda som binder landsdelene sammen. Dette har også gitt utslag i impulser og kulturtrekk fra både øst og vest.

Bygdeborger

Bygdeborger ligger strategisk til ved de store jordbruksbygdene og langs ferdselsårer. Tradisjonelt knyttes borgene til folkevandringstiden og høvdingsamfunnets behov for forsvarsanlegg eller kontrollpunkter. Borgene ligger tett i deler av våre fylker og vitner om områder med stor befolkningstetthet. Bygdeborger fasinere folk lokalt og nasjonalt, men vi vet svært lite om datering av borgene i Telemark.

Kunnskapsbehov Tema 3: Handel, kontakt og konflikt

Kunnskapsbehovet kan oppsummeres i følgende punkter:

- Forholdet mellom gårdsbosetning og handels- og markedsplasser, og forholdet mellom storgårder, tidlige kirkesteder og markeds- og handelsplasser.
- Kontrollen over handels- og markedsplasser, hvordan denne kontrollen ble utøvd, og hvilke varer og tjenester som ble byttet og handlet med.
- Forholdet mellom sesongbaserte og mer permanente markeds- og handelsplasser.
- De naturgitte veiene og hvordan de knyttes til møte- og markedsplasser.
- Bygdeborgers alder og bruk.

Rester av forsvarmurer fra en bygdeborg på Målerkollen i Drangedal. Foto: Telemark fylkeskommune

Gravfunn fra eldre jernalder med importvarer fra Romerriket. Funnet på Sjøtvedt Nordre i Skien kommune. Foto: Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum

Tema 4: Tro og tradisjon

Graver og gravgoods er en av våre viktigste kilder til kunnskap om tro og tradisjon i forhistorisk tid, og sammen med kulturminner som bergkunst og offerfunn gir de oss små glimt inn i et verdensbilde som er borte for lenge siden. I Telemark er det store kunnskapshull knyttet til dette temaet, både geografisk og kronologisk.

Kult og offerfunn

Kult er samhandling med guder, makter og krefter som påvirker tilværelsen. Offer kan være en sosial eller en individuell handling der man legger ned gjenstander, mat og annet på spesielle steder for å påvirke maktene.

Hov og horg viser til menneskeskapte bygg og anlegg benyttet til kult, men slike er enda ikke påvist i vårt fylke. I stein- og bronsealder kjennes offer- eller depotfunn med økser, dolker og bronsegjenstander som er rituelt lagt ned i myr, vannkilder, ved bergvegger eller under store steinblokker. I eldre jernalder deponeres også offer, og noen antatte funn er kjent.

I kristen middelalder og nyere tid blir kirkene sentrum for religiøs utøvelse, mens vannkilder og andre steder fortsatt spiller en rolle innenfor folkelig tro og praksis.

Kult og offer er kategorier vi vet lite om, og sporene etter slike handlinger kan ligge i landskap der det er vanskelig å gjennomføre arkeologiske registreringer, eller i myrer og vann. I områder med mye bergkunst er registrering særlig viktig.

Bergkunst

Det er kjent en rekke bergkunstlokaliteter i Telemark. Både veideristninger,

jordbruksristninger, skålgropsteiner og hellemalerier er representert. Lokaliteter med jordbruksristningenes motivkrets og skålgroper er de mest tallrike. Kun på enkelte felt finner man motiv typisk for veideristninger. Særlig Gjerpensdalen i Skien peker seg ut med større konsentrasjoner. Vi vet mindre om hvorfor det er så mye bergkunst akkurat der.

Vi kjenner til seks hellemalerier i Telemark. Alle er malt på bratte bergvegger. Adkomsten har vært vanskelig fra landsiden, og man må hatt båt, både for å lage dem og for å oppsøke dem.

Til tross for at de fleste av bergkunstfeltene har velkjente motiver og ligner på bergkunst i andre deler av landet, er det interessant å merke seg at man også har lokaliteter med mer spesielle motiver. Spesielt viser ristningene i Gjerpensdalen et stort mangfold.

Det er trolig mange felt som fremdeles ikke er oppdaget. Vi mangler også kunnskap om hvor menneskene som skapte denne rike kulturarven bodde, og hvordan de brukte landskapsrommet.

Gravskikk

Graver fra steinalder er enda ikke påvist i Telemark, og graver fra bronsealderen er kun kjent i et begrenset antall. Med innføring av jordbruket kom gravrøyser/gravhauger i bruk, og gravhaugen var den mest vanlige synlige

Bergkunst på Fossum i Skien. Foto: Telemark fylkeskommune

Urnegrav fra Herregårdsbekken i Porsgrunn. Foto: Telemark fylkeskommune

markeringen av graver helt fram til kristen gravskikk ble enerådende. Fra bronsealder kjenner vi en del gravfunn fra arkeologiske undersøkelser på 1800- og tidlig 1900-tall, samt tilfeldig innkomne funn, men lite fra undersøkelser i nyere tid.

I jernalderen markeres enkelte graver med et synlig monument i form av haug, røys eller reiste steiner, men de fleste graver ble satt ned i bakken uten synlig markering. Siden disse er vanskeligere å oppdage, vet vi mindre om de umarkerte gravene. Status kan markeres på ulike måter, bl.a. i form av monumentale storhauger, som på Gunheim i Midt-Telemark og på Bjørntvedt i Skien.

De fleste funnene kommer fra gravhauger, og vi vet vesentlig mindre om andre gravformer (flatmarksgraver, steinsettinger osv.). Noen perioder vet vi mer om, særlig yngre romertid, folkevandringstid og vikingtid, mens en periode som merovingertid er nesten fraværende i våre funn.

Etter ca. 950 er det nedgang i antall gravfunn, og en kan anta at kristne impulser slår inn. Gravfunn fra sen vikingtid er viktige for å datere religionsskiftet. De tidligste kirkestedene vet vi lite om, men Faret ved Skien er en kristen gravplass fra 900-tallet. Nedlagte og ikke lokaliserte kirkesteder bør prioriteres. Av andre typer graver bør de ved rettersteder og graver knyttet til krig kartlegges bedre.

Det store tapet av gravminner skjer i dyrket mark. Bruken av stadig tyngre maskineri i landbruket, tilskudd til drenering og hyppigere rotering av avlinger medfører en total nedbryting av dette materialet.

Prioritering av resultater fra geofysikk og metallsøk er en vei å gå for å dekke kunnskapshull som graver fra merovingertid.

Gullberlokk fra romertid. Gravfunn fra Lunde kirkegård. Foto: Kirsten Hlegeland, Kulturhistorisk museum

Kunnskapsbehov Tema 4: Tro og tradisjon

Kunnskapsbehovet kan oppsummeres i følgende punkter:

- Bergkunstens samtidskontekst, dvs. sammenhengen med det øvrige arkeologiske materialet, samt kronologi, datering og tilstand.
- Gravskikk, spesielt fra stein- og bronsealder og merovingertid, samt graver uten ytre markering, i steinsettinger og i marginale områder.
- Tidlige kirkesteder og rettersteder.

Utgravning av gravhaug og grav på Høydalsmo. Foto: Telemark fylkeskommune

Tema 5: Etterreformatorsk arkeologi

Fram til industrialiseringen var småbyer de vanligste urbaniserte stedene i Norge, sammen med markedsplasser, havner, uthavner, anløpssteder og andre typer tettsteder. Flere av disse kan ha en historie lenger tilbake i tid enn de eldste byene, som Skien, og må ha supplert og delvis konkurrert med de større byene i middelalder og tidlig nytid.

De tapte kulturlagene

Kulturlag er kilder til kunnskap om samfunnsforhold, varebytte, kulturutveksling og hverdagsliv, og gir spesielt informasjon om dagligliv og hendelser som ikke har blitt dokumentert i historiske kilder. Kulturminneloven verner kulturminner som er eldre enn 1537, mens rester etter levd liv fra tiden etter, med få unntak, ikke har lovmessig vern. Siden skriftlige kilder i tidlig etterreformatorsk tid er mindre omfattende og opplysende enn i senere århundrer og undersøkelse av kulturlag fra denne perioden ikke faller inn under undersøkelsesplikten i kulturminneloven, får dette særlig konsekvenser for vår kunnskap om samfunnet

i siste halvdel av 1500-tallet og 1600-tallet, men også senere perioder.

Arkeologiske undersøkelser av kulturminner og kulturlag fra denne tidlige etterreformatorske tiden vil derfor gi viktig, ny kunnskap og kan bli en primærkilde for å forstå samfunn- og samfunnsstrukturer i perioden. Norge ratifiserte Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Vallettkonvensjonen 1992) og er dermed forpliktet til å ta hensyn til arkeologiske kulturminner uavhengig av tidsperiode.

Kunnskapsbehov Tema 5: Etterreformatorsk arkeologi

Kunnskapsbehovet kan oppsummeres i følgende punkt:

- Etterreformatorske kulturlag og deres kunnskaps- og kileverdi.

SATSINGSOMRÅDER

Det faglige programmet formulerer hovedmålsetninger og prioriteringer i den arkeologiske forvaltningshverdagen i Telemark fylkeskommune. Det er også en forankring for etablering av utviklingsprosjekter og forskning. Satsingsområder skal revideres og oppdateres, slik at de til enhver tid er relevante som grunnlag for prioriteringer og satsinger.

Satsingsområdene gjenspeiler identifiserte kunnskapshull, samt temaer der fylkeskommunene har størst mulighet til å framskaffe ny kunnskap.

Spinneshjul fra eldre jernalder, med innrissede latinske tall fra 1-12. Fra Bø prestegård. Foto: Olav Heggbo, Kulturhistorisk museum

Boplasslokalisering i steinalder

Vi vil belyse bosetning og aktivitet i høyfjellet, langs vassdrag og forhistoriske fjorder, og i innlandsområder som ikke er direkte knyttet til vannveiene. Vi vil videre prioritere oppdatering av «sekkebetegnelser» i Askeladden, slik at tilgjengelig informasjon blir mer nyansert og et bedre empirisk grunnlag for videre tolkninger og forskning.

Gårdsbosetning og tidlig jordbruk

Vi skal fremskaffe ny kunnskap om utviklingen av det tidlige jordbruket i regionen, og sammenhengen mellom dette og bosetningsmønstre, husdyrhold, setring, jakt, fangst og fiske.

Vi vil arbeide målrettet for å påvise gårdsbosetninger i geografiske områder hvor slike ikke tidligere er kjent, og gjennom komparative analyser vurdere sammenhengen mellom driftsmetoder, utnyttelse av naturressurser, kontakt og ferdselsårer.

Metodisk vil vi legge til grunn bruk av lidardata, GIS-analyser, geofysiske metoder og maskinell sjakting i skog og utmark. Vi vil også prioritere undersøkelser av setervoller og middelaldertun, og samle inn materiale til naturvitenskaplige analyser.

Setring

Vi vil prioritere undersøkelser på setre og

stølsområder i utvalgte områder: skogsområder i lavlandet, nasjonalt viktige kulturmiljøer og innenfor regionale fjellplaner. Metoden vil være mindre punktundersøkelser, og fokus vil være på å datere tidligere aktivitet og sammenstille dette med kjente kulturminner og tilsvarende lokaliteter, både i nærområdet og nasjonalt.

Vassdrag og naturressurser

Vi vil satse på å gi økt innsikt i vassdragenes historiske betydning gjennom å prioritere kartlegging og kontrollregistreringer av kulturminner i tilknytning til disse, også sett i sammenheng med konsekvenser av klimaendringer og erosjonsprosesser, samt menneskelig påvirkning som f.eks. hytteutbygging i fjellet.

Vi vil videre prioritere å bringe frem kunnskap om utnyttelse av naturressurser (brynestein, jern, jakt og fangst etc.). Gjennom komparative analyser og GIS-analyser vil vi øke kunnskapen om hvordan dette passer inn i kjente handelsruter, og identifisere ferdselsårer og handels-/markeds plasser.

Etterreformatorisk arkeologi

Gjennom arkeologiske undersøkelser av kulturminner og kulturlag fra tidlig etterreformatorisk tid, vil vi satse på å øke kunnskapen om samfunnet i Telemark i siste halvdel av 1500-tallet og på 1600-tallet. Telemark fylkeskommune har ikke mulighet til å alene finansiere slike undersøkelser, og satsingen vil kreve samarbeid med eksterne aktører.

Vi vil samtidig dokumentere tilfeller der kulturminner og kulturlag fra denne perioden fjernes uten arkeologiske undersøkelser. Gjennom dette vil vi kunne få bedre forståelse av i hvilket omfang kilder til kunnskap blir fjernet for all tid, uten at deres kunnskapsverdi blir ivaretatt.

Sårbare kulturminner og kulturmiljøer

Med et klima i endring står vi i fare for å

Årlig skjøtsel av bergkunstfelt. Foto: Telemark fylkeskommune

Feltarbeidologisk hverdag. Foto: Telemark fylkeskommune

miste viktige kulturminner, kulturmiljøer og kulturhistoriske landskap. Med klimaendringene vil spesielt erosjonsutsatte kulturminner bli enda mer sårbare. Lange tørkeperioder etterfulgt av ekstremvær med mye og kraftig nedbør vil føre til økende erosjon, ikke bare langs oppdemmet vann og vassdrag, men i alle ras- og flomutsatte områder, samt områder med mye ferdsel.

Vi vil ha et spesielt fokus på satsingsområdene i Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltningen.

Arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer er utsatt for ødeleggelse gjennom skogs- og jordbruksdrift, mens friluftsliv og turisme kan påføre kulturminner og kulturmiljøer skader gjennom etablering av nye stier, vardebygging, bålbrenning osv. Vi vil prioritere å skaffe oversikt over kulturminner og områder der disse forholdene utgjør en vesentlig trussel, og foreta arkeologiske undersøkelser for å sikre kildeverdi i et faglig prioritert utvalg av disse. For å forebygge skader vil vi prioritere opplysning og synliggjøring gjennom formidlingstiltak og

skilting.

Metodeutvikling

Telemark fylkeskommune, i samarbeid med Vestfold, skal være i førersetet i videreutvikling og integrering av geofysiske metoder i arkeologisk feltarbeid.

Geofysiske metoder har kommet for å bli i norsk arkeologi. Metodene er inngrepsfrie og kan benyttes stort sett hele året. Selv om man fortsatt må anvende maskinell sjakting til utsjekk av anomalier, er omfanget ved anomalisjekk omtrent 10 % av det konvensjonell sjakting ville krevd. Bruken av geofysikk minsker dermed oppgravingen av matjordarealer betraktelig, samtidig som man får en oversikt over et større område og kan åpne sjakter kun der det er påvist anomalier. Videre er det en rivende teknologisk utvikling innenfor geofysikk, og de data som produseres blir stadig bedre og tolkningsgrunnlaget sikrere. Dette gjør at man i større grad (men ikke utelukkende) kan stole på geofysiske data alene, og derav ytterligere minske behovet for

Feltarbeid hverdag. Foto: Telemark fylkeskommune

bruk av gravemaskin.

Samlet sett er bruk av geofysiske metoder billigere og mer forutsigbart for tiltakshaver og fylkeskommune. Det er samtidig mer klimavennlig, da man minimerer bruk av tungt maskineri, samt unnlater å slippe ut klimagasser lagret i matjord og undergrunn.

Hvis fylkeskommunen selv står for de geofysiske undersøkelsene økes kompetansen på feltet lokalt, samt at innsamlede data eies av fylket og ikke en tredjepart.

Kunnskapsproduksjon og formidling

Det ligger et betydelig kunnskapspotensial og kildeverdi i materialet fra fylkeskommunens arkeologiske undersøkelser. Vi vil prioritere å sammenstille denne kunnskapen på en måte som gjør den mer tilgjengelig for offentligheten generelt og for forskere spesielt. Vi vil derfor fortsette arbeidet med å heve kvaliteten på rapporter fra arkeologisk feltarbeid, og gjøre rapportene tilgjengelig digitalt. Vi vil også prioritere å i større grad sammenstille

innsamlede data, og gjøre materialet formidlingsvennlig.

Verdiskaping

Vestfold fylkeskommune og Telemark fylkeskommune har valgt å satse på vikingtid. Bærebjelken i satsningen er «Vikingveien», som skal bli et sammenhengende konsept fra Borre, via Mølen til Skien og videre oppover Telemarkskanalen for så å munne ut på Hardangervidda.

Målet med Vikingveien er å tilgjengeliggjøre kunnskap og opplevelser på en levende måte. Vikingveien er derfor ikke en fysisk vei, men et konsept som binder sammen kulturmiljøer fra vikingtiden, formidlingssteder, foreninger og lag. Vikingveien som et reiselivsprodukt skal trekke folk til lokaliteter og arrangementer, og skal bidra til positive økonomiske ringvirkninger for lokalt næringsliv. Det er også et omfattende samarbeidsprosjekt, der offentlige, frivillige og private aktører jobber tett sammen for å realisere satsingen.

Et viktig element i prosjektet er fagseminarer med en egen fagfellevurdert publikasjonsserie. Vi vil fortsette dette arbeidet, og gjennom videre satsing på Vikingveien vil problemstillinger under flere av satsingsområdene i det faglige programmet belyses.

Innsatsen til de frivillige metallsøkermiljøene har bidratt til å kaste nytt lys over bosetning og handel, spesielt i vikingtid og middelalder. Gjenstandsmaterialet fra denne aktiviteten ville i stor grad ha gått tapt om det ikke hadde vært for disse miljøene. God oppfølging og effektivt samarbeid er viktig.

Innsputt i feltarbeid før vinteren kommer for alvor. Foto: Telemark fylkeskommune

